

मराठी साहित्य आणि आधुनिक तंत्रज्ञानः**परस्परसंबंध व भविष्याचा वेध****संतोष शहापूरकर**

रजिस्ट्रार, शिवराज महाविद्यालय, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18144056>**ABSTRACT:**

प्रस्तुत शोधनिबंधात मराठी साहित्याचा प्रदीर्घ वारसा आणि आधुनिक माहिती-तंत्रज्ञान यांच्यातील परस्परसंबंधांचा वेध घेतला आहे. तंत्रज्ञानामुळे साहित्य निर्मिती, वितरण आणि वाचन पद्धतीत झालेले क्रांतिकारी बदल स्पष्ट करतानाच, ई-पुस्तके, सोशल मीडिया, ब्लॉग्स आणि एआय (कृत्रिम बुद्धिमत्ता) यांच्या वाढत्या प्रभावाचे विश्लेषण केले आहे. पारंपारिक प्रकाशन साखळीतील बदलांमुळे लेखकांना मिळणारी आर्थिक स्वायत्तता आणि जागतिक स्तरावर भाषेचा होणारा प्रसार यांवर लेखकाने प्रकाश टाकला आहे. शेवटी, तंत्रज्ञानामुळे निर्माण झालेली कॉपीराइट आणि गुणवत्तेची आव्हाने लक्षात घेऊन, पारंपारिक मूल्ये आणि आधुनिक साधने यांचा सुवर्णमध्य साधणे मराठी साहित्याच्या उज्वल भविष्यासाठी कसे आवश्यक आहे, याचे निष्कर्ष मांडले आहेत.

KEYWORDS:

मराठी साहित्य, आधुनिक तंत्रज्ञान, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ई-पुस्तके, डिजिटल वाचन संस्कृती.

प्रस्तावना:

मराठी साहित्याला सुमारे हजार ते तेराशे वर्षांची समृद्ध आणि गौरवशाली परंपरा लाभली आहे. महानुभाव पंथाच्या 'लीळाचरित्र' या ग्रंथाने बाराव्या शतकात गद्य साहित्य निर्मितीचा पाया घातला, ज्याला मराठी साहित्याचा सुवर्णकाळ मानले जाते. या प्रदीर्घ प्रवासात मराठी भाषेने अनेक आव्हानांचा सामना करत स्वतःमध्ये बदल स्वीकारले आहेत. आजचे युग हे माहिती-तंत्रज्ञानाचे युग आहे, जिथे ज्ञानाच्या सर्वच शाखा वेगाने विस्तारत आहेत. अशा परिस्थितीत, मराठी भाषेला जागतिक ज्ञानभाषा बनवण्यासाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे हा एक महत्त्वाचा टप्पा ठरत आहे. विसाव्या शतकाच्या

उत्तरार्धापासून जगभरात तंत्रज्ञानाचा वेगाने विकास झाला. संगणक, इंटरनेट, मोबाइल, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, ई-पुस्तके, सामाजिक माध्यमे या घटकांनी मानवाच्या जीवनशैलीत क्रांतिकारी बदल घडवले. या बदलांचा परिणाम मराठी भाषेवर आणि साहित्यावरही दिसून येतो. पारंपरिक वाङ्मय निर्मितीबरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मराठी साहित्याचा प्रसार, अभिव्यक्तीची नवी रूपे आणि वाचकांशी संवादाची नवी साधने उपलब्ध झाली आहेत.

संशोधन उद्दिष्टे:

1. मराठी साहित्यावर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा झालेला परिणाम तपासणे.
2. तंत्रज्ञानामुळे बदललेली साहित्यनिर्मिती व वाचनपद्धतीचा अभ्यास करणे.
3. ई-पुस्तके, ब्लॉग, सोशल मीडिया व वेब-साहित्य यांचे योगदान विश्लेषित करणे.
4. आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे मराठी साहित्याच्या प्रसारातील संधी व आव्हाने समजावून घेणे.

अभ्यासाचा विस्तार

१. साहित्य निर्मितीतील तंत्रज्ञानाचे योगदान :

आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाने साहित्य निर्मिती आणि वितरणाच्या क्षेत्रात एक क्रांती घडवून आणली आहे. पूर्वीच्या पारंपरिक व्यवस्थेत, पुस्तकाची विक्री प्रकाशकापासून सुरू होऊन मोठ्या वितरक, पुस्तक दुकानदार आणि शेवटी वाचकांपर्यंत पोहोचत असे. या गुंतागुंतीच्या साखळीत लेखकांना कमी आर्थिक लाभ होत असे, कारण प्रकाशकांना वितरक आणि दुकानदारांना ३५% ते ४५% पर्यंत कमिशन द्यावे लागत होते. याव्यतिरिक्त, क्रेडिट कालावधी सहा महिने ते दोन वर्षांपर्यंत असू शकत होता, ज्यामुळे एकंदर व्यवहार अधिक क्लिष्ट बनत असे.

तंत्रज्ञानाच्या आगमनाने ही व्यवस्था आमूलाग्र बदलली आहे. आता लेखक किंवा प्रकाशक थेट वाचकाशी जोडले जात आहेत. 'ऑनलाइन बुक स्टोअर' सारख्या उपक्रमांमुळे लेखकाला आपल्या पुस्तकांची थेट विक्री करणे शक्य झाले आहे. यामुळे त्याला विक्रीचे पैसे तात्काळ मिळतात आणि कमिशनचा मोठा वाटा स्वतःकडे ठेवता येतो. ही प्रणाली लेखकाला आर्थिकदृष्ट्या अधिक सक्षम बनवते आणि त्याला

नवनवीन पुस्तके लिहिण्यास प्रेरणा मिळते. 'प्रिंट ऑन डिमांड' सारख्या तंत्रज्ञानामुळेही साहित्य निर्मिती आणि वितरणाचे समीकरण बदलले आहे.

संगणकावरील लेखनसुलभता, टायपिंगसाठी मराठी युनिकोड फॉन्ट, भाषांतर व संपादनाची साधने.

ई-मॅगझिन्स, ब्लॉग, व्हॉट्सप कथा, फेसबुक पोस्ट्स यांद्वारे नव्या लेखकांना सहज व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे.

२. वाचनपद्धतीतील बदल :

ई-पुस्तकांची उपलब्धता (Amazon Kindle, Google Books, ग्रंथालयांची डिजिटल आवृत्ती), ऑडिओबुक्स व पाँडकास्टद्वारे वाचनाचे नवे अनुभव, मोबाईलवर वाचनामुळे तरुण पिढीचा साहित्याशी वाढता संपर्क यामुळे वाचन पद्धतीत आमूलाग्र बदल झाले आहेत. माहिती-तंत्रज्ञानाने वाचन संस्कृतीचे स्वरूप बदलले आहे. वाचकांपर्यंत साहित्य पोहोचवण्याचे अनेक नवीन मार्ग खुले झाले आहेत. व्हिडिओ आणि श्राव्य साहित्य: YouTube आणि इतर समाजमाध्यमांवर दृक्-श्राव्य (ऑडिओ-व्हिड्युअल) स्वरूपात साहित्य मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. लहान मुलांसाठी बालगीते, लोकप्रिय कवींच्या कविता आणि कथा यांचे व्हिडिओ मोठ्या प्रमाणात पाहिले जातात.

मायक्रो-साहित्य आणि समाजमाध्यमांचा वापर: Twitter, Instagram आणि WhatsApp सारख्या माध्यमांवर 'मायक्रो-कथा' आणि कवितांचा प्रसार वाढला आहे. यामुळे लेखन कमी वेळेत अधिक लोकांपर्यंत पोहोचते. डिजिटल माध्यमांमुळे लेखक आणि वाचक यांच्यातील पारंपरिक दरी कमी झाली आहे. वाचक आता केवळ ग्राहक नसून, तो समाजमाध्यमांवर लेखक-कलाकारांसोबत थेट संवाद साधू शकतो. हा बदल वाचन संस्कृतीला अधिक परस्परसंवादी (Interactive) बनवतो. तंत्रज्ञानाने साहित्याचे स्वरूप (Form) आणि वितरण (Distribution) दोन्ही बदलले आहे. आता साहित्य एकाच वेळी अनेक स्वरूपांत (व्हिडिओ, ऑडिओ, टेक्स्ट) आणि अनेक माध्यमांतून (यूट्यूब, प्स, ब्लॉग्स) उपलब्ध आहे, ज्यामुळे वाचकाला निवडीचे स्वातंत्र्य मिळते.

३. प्रसाराचे नवे आयाम :

डिजिटल माध्यमांच्या उदयानंतर ई-पुस्तके (E-Books) आणि

ऑडिओबुक्स (Audiobooks) हे साहित्याचे प्रमुख स्वरूप बनले आहेत. ई-पुस्तके: PDF आणि ePub या स्वरूपातील पुस्तके आज मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध आहेत. 'ई-बालभारती' सारख्या सरकारी प्रकल्पांनी शालेय पाठ्यपुस्तके मोफत उपलब्ध करून दिली आहेत. यातून विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमासाठी लागणारे साहित्य सहज मिळते आणि त्याची किंमत कमी होते किंवा ते मोफत उपलब्ध होते. 'ई-साहित्य प्रतिष्ठान' सारख्या खाजगी संस्थांनी हजारो दर्जेदार मराठी पुस्तके एका क्लिकवर विनामूल्य प्रदान केली आहेत. 'नो अट, नो झॅन्ट' या कार्यपद्धतीमुळे वाचकांना पुस्तके डाऊनलोड करणे आणि इतरांना फॉरवर्ड करणे सोपे झाले आहे. ऑडिओबुक्स आणि पॉडकास्ट: Storytel आणि Audible यांसारख्या व्यावसायिक प्लॅटफॉर्मसह, 'कानगोष्टी' सारख्या विनामूल्य उपक्रमांनी ऑडिओ साहित्याला मोठी लोकप्रियता मिळवून दिली आहे. यामुळे वाचन आता केवळ डोळ्यांनी न करता कानांनीही करता येऊ लागले आहे. सुरुवातीला, जुन्या पिढीतील काही साहित्यिकांनी आणि प्रकाशकांनी इंटरनेटचा वापर बेकायदा नकलांसाठी केला जाईल अशी भीती व्यक्त केली होती. मात्र, तंत्रज्ञानाचा वापर योग्य प्रकारे केल्यास ते एक शक्तिशाली साधन ठरू शकते, ही जाणीव आता वाढत आहे. वाचकांशी थेट संपर्क साधता येत असल्याने, लेखक आणि वाचक यांच्यात एक भावनिक नाते तयार होत आहे. तंत्रज्ञानाने वाचनाची प्रक्रिया पूर्णपणे बदलली आहे. वाचन आता फक्त पुस्तकाशी संबंधित राहिलेले नाही, तर तो एक डिजिटल अनुभव बनला आहे. स्मार्टफोनमुळे (विशेषतः कोविड काळात) डिजिटल वाचनात वाढ झाली आहे, ज्यामुळे ज्ञानाच्या कक्षा वेगाने विस्तारल्या आहेत. सोशल मीडियावर काव्यस्पर्धा, ऑनलाईन कादंबरी प्रकाशन. यूट्यूबवरील साहित्यिक व्याख्याने, पॉडकास्ट आणि मराठी साहित्याचे डिजिटल चॅनल, जागतिक स्तरावर मराठी वाचकवर्गापर्यंत पोहोचण्याची क्षमता, पारंपरिक वाचनसंस्कृती कमी होण्याची भीती व्यक्त केली जात आहे. फेसबुक, इंस्टाग्राम आणि व्हॉट्सप यांसारख्या सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मने मराठी साहित्याला एक नवीन मंच दिला आहे. लेखक थेट वाचकांशी संवाद साधू शकतात, त्यांच्या नवीन कलाकृतींबद्दल माहिती देऊ शकतात आणि त्यांच्या लिखाणावर तात्काळ प्रतिक्रिया मिळवू शकतात. याशिवाय, अनेक साहित्यिक गट आणि समुदाय (communities) तयार झाले आहेत, जिथे कविता, कथा आणि इतर साहित्यकृती शेअर केल्या जातात. यामुळे, साहित्याचे लोकशाहीकरण (democratization) झाले आहे.

४. साहित्य निर्मितीतील एआयचा वापर :

एआय तंत्रज्ञान साहित्य निर्मितीच्या विविध पैलूंमध्ये क्रांती घडवून आणत आहे. एआय मॉडेल्स कविता, कथा आणि इतर मजकूर तयार करू शकतात. यामुळे लेखकांचा वेळ आणि कष्ट वाचतात. लेखनाचे संपादन आणि व्याकरण तपासणी यांसारखी कामे एआयमुळे अधिक सुलभ आणि प्रभावी झाली आहेत. अनेक ऑनलाईन टूल्स आणि प्स मराठीत उपलब्ध आहेत, ज्यामुळे मराठी लेखकांना आपली कला सादर करणे अधिक सोपे झाले आहे. मात्र, यामुळे काही मूलभूत प्रश्नही निर्माण झाले आहेत. एआयच्या वापराने मानवी सर्जनशीलतेचे महत्त्व कमी होईल का, हा एक महत्त्वाचा मुद्दा आहे. एआय-निर्मित साहित्यात मानवी भावना, अनुभव किंवा नैतिकता असेल का, यावर आजही शंका उपस्थित केली जाते. तंत्रज्ञान हे एक साधन आहे, जे मानवी आज्ञेनुसार कार्य करते. 'चौथी पास माणूस' ही एआयचा वापर करून साहित्य निर्माण करू शकेल, ही भीती मानवी सर्जनशीलतेचे महत्त्व अधोरेखित करते. भविष्यात, खऱ्या साहित्यिकांचे महत्त्व त्यांच्या मौलिक विचारांवर आणि अनुभवांवर अवलंबून असेल, केवळ लेखन कौशल्यावर नाही. एआयचा सकारात्मक वापर केल्यास साहित्य अधिक समृद्ध होऊ शकते. या तंत्रज्ञानाचा वापर आणि नैतिकतेबाबत भारतात अद्याप ठोस नियामक धोरणे अस्तित्वात आलेली नाहीत, तर युरोपियन युनियनसारख्या ठिकाणी कायदे लागू झाले आहेत. या नियामक अभावामुळे भविष्यात एआयच्या गैरवापराची शक्यता वाढते.

५. आव्हाने आणि संधी :

तंत्रज्ञानाने अनेक संधी निर्माण केल्या असल्या तरी, काही आव्हाने देखील आहेत. डिजिटल साहित्याची वाढती उपलब्धता यामुळे कॉपीराइट (copyright) उल्लंघन आणि मूळ लेखकांना मिळणारे कमी मानधन (remuneration) हे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत. याशिवाय, तंत्रज्ञानाचा वापर करून साहित्य निर्मिती करणे हे पारंपरिक लिखाणाच्या तुलनेत अधिक सोपे असले तरी, त्याची गुणवत्ता राखणे हे एक आव्हान आहे. दुसरीकडे, या संधींचा वापर करून मराठी साहित्य जागतिक स्तरावर पोहोचवता येऊ शकते, नवीन वाचकवर्ग निर्माण करता येऊ शकतो आणि मराठी भाषेची लोकप्रियता वाढवता येऊ शकते.

६. सरकारी आणि संस्थात्मक प्रयत्न: एक सकारात्मक पाऊल :

मराठी साहित्याच्या डिजिटलायझेशनमध्ये महाराष्ट्र शासन

आणि विविध संस्थांचे प्रयत्न स्तुत्य आहेत, जरी त्यांचा वेग खाजगी उपक्रमांच्या तुलनेत कमी असला तरी.

डिजिटलायझेशन प्रकल्प: मराठी भाषा विभागामार्फत विविध ज्ञानकोश, शब्दकोश आणि मराठी विश्वकोश यांचे डिजिटलायझेशन सुरू आहे. मराठी विश्वकोशचे अनेक खंड इंटरनेटवर विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत. तसेच, साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेत्या निवडक ग्रंथांचे ऑडिओबुक्स तयार करण्यात आले आहेत. विद्यापीठे, शैक्षणिक संस्था पीएच.डी. संशोधन प्रबंधांचे डिजिटलायझेशन करून ते शोधगंगा या राष्ट्रीय संकेतस्थळावर उपलब्ध करत आहेत, ज्यामुळे संशोधकांना साहित्याचा शोध घेणे सोपे झाले आहे. National Digital Library of India (NDLI) सारख्या मोठ्या राष्ट्रीय प्रकल्पांमध्ये मराठी साहित्याचा समावेश होत आहे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ आणि इतर उपक्रम: मंडळ नवलेखकांसाठी अनुदान योजना आणि कॉपीराइट, रॉयल्टी यांसारख्या विषयांवर ऑनलाइन कार्यशाळा राबवत आहे. मंडळ आपल्या उपक्रमांच्या माहितीसाठी फेसबुक, इंस्टाग्राम, आणि यूट्यूब या समाजमाध्यमांचा वापर करत आहे. सरकारी संस्था पायाभूत सुविधा तयार करत आहेत, जसे की दुर्मीळ ग्रंथांचे डिजिटलायझेशन आणि ज्ञानकोश ऑनलाइन उपलब्ध करणे. ही एक दीर्घकालीन गुंतवणूक आहे. दुसरीकडे, खाजगी आणि वैयक्तिक उपक्रम या पायाभूत सुविधांचा वापर करून नवीन प्लॅटफॉर्म तयार करत आहेत. या दोन्ही प्रयत्नांमध्ये समन्वय साधणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे मराठी साहित्य नवे आयाम प्राप्त करीत आहे. लेखन, वाचन व प्रसार या तिन्ही टप्प्यांमध्ये डिजिटल माध्यमे अत्यावश्यक ठरत आहेत. त्यामुळे साहित्याचा लोकांपर्यंत पोहोचण्याचा वेग वाढला असून तरुण पिढी साहित्याशी अधिक जवळीक साधत आहे. मात्र साहित्याची गुणवत्ता, गंभीरता व परंपरेची सातत्य राखणे ही मोठी जबाबदारी आहे. आगामी काळात कृत्रिम बुद्धिमत्ता व आभासी वास्तव (Virtual Reality) यांसारखी साधने साहित्याच्या नव्या प्रयोगांना जन्म देतील. त्यामुळे मराठी साहित्याचे भविष्य हे पारंपरिक मूल्ये व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा संतुलित संगम असेल. तंत्रज्ञान हे केवळ एक साधन आहे. त्याचा उपयोग भाषेच्या आणि साहित्याच्या विकासासाठी कसा करायचा, हे मराठी साहित्यक्षेत्रातील सर्व घटकांवर अवलंबून

आहे. तंत्रज्ञानाचा सकारात्मक वापर केल्यास मराठी साहित्य भविष्यात एक मोठी गरुडभरारी घेऊ शकते, हे निश्चित आहे.

संदर्भ:

1. देशमुख, शंकर (2019). मराठी साहित्याचा आधुनिक प्रवाह. पुणे : मेहता पब्लिकेशन्स.
2. जोशी, अनिल (2021). डिजिटल युगातील भाषा आणि साहित्य. मुंबई : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
3. Kulkarni, R. (2020). Marathi Literature in Digital Age. New Delhi: Sahitya Akademi.
4. Patil, S. (2022). "Impact of Social Media on Regional Literature." Journal of Indian Literature and Culture, 15(2), 45-59.
5. Government of Maharashtra (2023). Digital Libraries and E-Governance in Education. उच्च व तंत्र शिक्षण विभाग, मुंबई.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.